

А. М. ДОМАНОВСЬКИЙ
(Харьков)

ВІЗАНТІЙСЬКЕ МІСТО, ЩО ПЕРЕПИНЯЄ ШЛЯХ КОРАБЛЯМ РУСІВ: ХЕРСОН ЧИ ІЕРОН? (до інтерпретації даних ал-Масуді)

Твори арабських письменників раннього середньовіччя давно і плідно використовуються істориками у якості важливих джерел з історії Візантійської імперії. Нерідко саме вони надають дослідникам унікальну інформацію, не зафіксовану у інших пам'ятках минулого. На жаль, візантологи зазвичай працюють з перекладами, а не з текстами джерел мовою оригіналу, беруть інформацію з других рук, що нерідко призводить до помилок та необґрунтованих висновків й, одночасно, до браку свіжих, оригінальних гіпотез. Поширеною є практика звернення до зроблених ще у XIX ст. застарілих перекладів арабських джерел, непридатність яких до наукового використання давно доведено сучасними арабістами.

Час від часу така практика призводить до несподіваних "відкриттів", повернення до "забутих" перекладів та інтерпретацій. З огляду на те, що усе нове – то добре забуте старе, ці висновки можуть звучати у сучасній науці як певного роду "откровення", особливо небезпечні у тому випадку, коли вони підкріплюються високим науковим авторитетом дослідника. З одного боку, спрацьовує ефект безумовної довіри, за якого опоненти сприймають висновки добре знаного спеціаліста за аксіому, якщо вони на пряму не стосуються предмету їх наукових студій. З іншого – уведена таким чином у науковий обіг інформація має зазвичай небагато шансів швидко впасти в око фаховому досліднику, в нашому випадку – арабісту. З часом, звичайно, помилку буде виявлено, проте за цей час вона має усі шанси не лише бути розтиражованою у дискусійних наукових статтях, але й потрапити до фундаментальних узагальнюючих праць чи навіть підручників (бо ж саме останні два різновиди наукової продукції зазвичай читає історик, коли мова йде про загальне знайомство з нефаховою для нього темою).

Очевидно, приблизно за таким сценарієм, мали розвиватися події у випадку з відносно недавньою публікацією Ю. М. Могаричева¹, незважаючи на те, що тут звернення до фахового арабіста було наявним ще на початку – автор статті отримав консультацію відомого сучасного сходознавця Д. В. Мікульського². Втім, таке втручання лише посилює небезпеку поширення недостовірної інформації, оскільки чи то консультант випадково помилився, не ознайомившись належним чином з джерелом та відповідною критичною літературою, чи висновок з його пояснень було зроблено надто однозначний.

Коротеньку розвідку Ю. М. Могаричева присвячено поверненню в науковий обіг давно і добре забутих перекладів уривків з творів Абу-л-Хасана Али ибн ал-Хусейна ал-Масуді (бл. 895 – 956 рр.) (з творів «Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння» та «Книги попередження та перегляду»)³, зроблених ще А. Я. Гаркаві⁴. Услід за знаним перекладачем XIX ст. вони були потрактовані сучас-

¹ Могаричев Ю. М. *Забытый источник по истории средневекового Херсона // Anapacharsis. Памяти Ю. Г. Виноградова. – Севастополь, 2001. – С. 129 – 131. (Херсонесский сборник. – Вып. 11).*

² Д. В. Мікульський започаткував новий етап у вивченні творчості ал-Масуді. Найвизначніші його досягнення в цьому напрямку – переклад значної частини одного з творів географа (Абу-л-Хасан 'Али ибн ал-Хусайн ибн-'Али ал-Мас'уді. *Золотые копи и россыли самоцветов [История Аббасидской династии: 749 – 947 гг.] / Сост., пер. с арабск., примеч., коммент. Д. В. Микульского. – М., 2002; див. також: Ланда Р. Г. [Рецензия] // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – с. 170-173), та популярна книга про нього (Мікульський Д. В. *Арабский Геродот. – М., 1998). На жаль, у цих працях науковець ні перекладає, ані коментує ті уривки творів ал-Масуді, які нас цікавлять.**

³ Maçoudi. *Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. – Paris, 1869. – Т. 2. – P. 317; Mazoudi. Le livre de l'avertissement et de la revivision l'Etat. Par B. Sarrā de Naux. – Paris, 1881. – 194; Βιβλιοθήκη Geographorum arabicorum / Ed. M. G. De Goeje. – Lugduni Batavorum, 1894. – P. 140-141; окрім перекладів А. Я. Гаркаві (Гаркави А. Я. *Неизданное свидетельство Масуди о походе русских на Царьград (Из «Китаб ат-танабих», рукописи Парижской публичной библиотеки) // Журнал Министерства народного просвещения (дальше – ЖМНП). – 1872. – Ч. 160. – с. 222-223; та нижче, прим. 4), див. також переклади уривків: Нефедова Н. К. *Куда ездили древние русы – в Андалузию или Анатолию? // Советское востоковедение. – 1958. – № 4. – с. 114; Бейлис В. М. Ал-Мас'уді о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – с. 23; Минорский В. Ф. *Куда ездили древние русы? // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964. – с. 20, 26.****

⁴ Див.: Гаркави А. Я. *Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды IV археологического съезда. – Казань, 1877. – Т. 2.*

ним науковцем як такі, що надають нову інформацію з історії візантійського Херсону, зокрема повідомляють про функцію цього міста як форпоста Візантії у Північному Причорномор'ї, який перепиняв шлях кораблям русів, що, очевидно, мали на меті вторгнення на територію імперії. Ю. М. Могаричев спеціально наголошує, що віднайдена ним інформація не фігурує ані у жодній з узагальнюючих праць з історії візантійського Херсонесу, починаючи з роботи С. П. Шестакова і закінчуючи спільною працею С. Б. Сорочана, В. М. Зубаря та Л. В. Марченка, ані в окремих статтях. Значення уведення в науковий обіг нової інформації значно посилюється тим, що джерельну базу з історії ранньосередньовічного Херсону та усього Криму аж ніяк не можна вважати перенасиченою письмовими даними.

Чахатів, як нам здається, поспівнення джерельної бази з історії візантійського Херсону не сталося. Помилковою виявляється вже одна з головних для концепції Гаркаві-Могаричева кон'юктур до тексту ал-Масуді, а саме – пряме ототожнення згаданого у рукописі тексту міста Масія (Місія, Масна, Мусанна) з Херсоном. Пам'ятаймо: "недостатня обґрунтованість у ідентифікації термінів робить уразливою аргументацію не лише у джерелознавчих, але й у загально історичних роботах"⁵. Ю. М. Могаричев вважає, що А. Я. Гаркаві переконливо довів, що Масна – це саме Херсон. Насправді А. Я. Гаркаві сам сумнівався у цьому висновку, називаючи серед можливих варіантів ототожнення місто Аміс (Самсун) або ж, більш ймовірно, якесь із міст римської провінції Мізії (Істріополь, Томі, Каллатіс, Одесс)⁶. Згодом Ф. Вестберг ототожнив "Моссанат" з *Templum Iovis Urii*⁷, а В. М. Бейліс доводив, що Масна – це область на малоазійському узбережжі Дарданелл, згадуючи, втім, про те, що з візантійських міст на роль Масни чи не найкраще підходить Ієроц на Босфорі⁸. В. Ф. Мінорський дотримувався думки де Гусе, що топонім "Муссанат" потрібно

– с. 243-244; Гаркави А. Я. Дополнение к сочинению «Сказание мусульманских писателей о славянах и русских». – СПб., 1871. – с. 18.

⁵ Бейліс В. М. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX – XIII вв. о Восточной Европе // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Вып. 1. – М., 1989. – с. 52.

⁶ Гаркави А. Я. Неизданное свидетельство Масуди... – с. 224-225.

⁷ Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. – 1908. – Ч. 13. – № 1 (Январь). – с. 393.

⁸ Бейліс В. М. Ал-Мас'уди о русско-византийских отношениях... – с. 24-25.

переклади буквально з арабської як "гребля", "дамба" або "хвилеріз", не сумніваючись, що мова йде про певне місце на Босфорі⁹.

Дійсно, якщо вчитуватися у джерело і правильно його тлумачити, виявляємо, що безпосередньо перед згадкою міста Масна, яке утримує кораблі русів, та після неї, ал-Масуді описує так звану "Константинопольську протоку" (маються на увазі об'єднані Босфор, Мармурове море та Дарданелли), яка сполучає Середземне та Чорне моря. Сплутати цю "протоку" з Керченською, як це роблять Г. Г. Литаврін та В. Л. Янін, зазначаючи, що місто, яке утримувало візантійські кораблі, знаходилося поблизу Меотіди (мається на увазі Азовське море)¹⁰, можна лише в тому випадку, коли читач, не знайомий з особливістю уявлень ал-Масуді про назви Чорного та Азовського морів. Географ інколи називає Чорне море морем Майотіс (Меотіда, зазвичай це Азовське море), а не морем Бунтус (Понт, зазвичай це ... Чорне море). Відповідно Азовське море часто (і в нашому випадку зокрема) має назву Бунтус, а не Майотіс¹¹.

Таким чином, мова має йти про місто, яке знаходиться саме на "Константинопольській протоці"¹². Дані про нього подибуємо уже у відомій книзі Ібн Хордадбеха¹³, з якою ал-Масуді був добре знайомий¹⁴,

⁹ Минорский В. Ф. Куда съездили древние русы? – С. 21; пор.: Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 75 прим. 24; Недков Б. България и съседните ѝ земи през XII век според «Географията» на Идриси. – София, 1960. – С. 127 бел. 187.

¹⁰ Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX – XV вв. // История СССР. – 1970. – № 4. – С. 34-35 прим. 6.

¹¹ Ковалівський А. П. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Масуді як учений // Учені записки Харківського державного університету. – 1957.– Т. 78. Труды історичного факультету. – Т. 5. – С. 173-174; Бейлис В. М. Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1963. – С. 11; Бейлис В. М. Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX – X вв. // Ближний и Средний Восток. – М., 1962. – С. 25; пор.: Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002. – С. 72-73.

¹² Саме з "Константинопольською протокою" пов'язує свідчення ал-Масуді про місто, що зупиняє кораблі русів, І. Г. Коновалова (див.: Коновалова И. Г. К вопросу об этнониме нуркарда у ал-Мас'уди // Средневековая Русь. – Вып. 2. – М., 1999. – С. 15; Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 156).

¹³ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., казат. и карты Н. Велихановой. – Баку, 1986. – С. 97, 297 прим. 72.

¹⁴ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – СПб., 1870. – С. 45-46; Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – Т. 4. – М.; Л., 1957. – С. 150, 179; Ковалівський А. П. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Масуді... – С. 171.

і звідки, швидше за все, він і запозичив опис протоки та згадку про місто на ній¹⁵. Щоправда, про кораблі русів, які це місто зупиняє, у Ібн Хордадбеха не згадуються. Є дані про Муссанат також у творі відомого арабського географа XII ст. ал-Ідрісі, причому в даному випадку науковці однозначно ідентифікують місто з візантійським Ієронім на азійському березі Босфору¹⁶.

Ймовірно, можна беззастережно погодитися з думкою, що ал-Масуді згадуючи про місто, яке перепиняє шлях кораблям русів, мав на увазі аж ніяк не Херсон, а, швидше за все, Ієрон на Босфорі. Така локалізація має свої переваги, оскільки робить зрозумілою доцільність та технічну можливість затримки руських кораблів, абсолютно неочевидну у випадку з Херсоном, бо ж як місто у Криму могло утримувати кораблі русів від нападів на візантійські землі у басейні Чорного моря? Ієрон же закривав шлях на Константинополь, не даючи русам вільно пройти Босфорську протоку. Надане нами пояснення повністю реабілітує авторів усіх узагальнюючих праць з історії середньовічного Херсону, які не згадували наведені Ю. М. Могаричевим уривки з творів ал-Масуді у якості джерел – вони просто не звертали увагу на джерело, яке дійсно не мало прямого стосунку до історії цього візантійського міста.

Нарешті, якщо згадати про існування в Ієроні митної станції, відомої з часів Юстиніна I, важливою і пояснюваною постає економічна складова русько-візантійських стосунків. Виникає чимала спокуса зіставити наведену гіпотезу локалізації згаданого ал-Масуді візантійського міста з даними Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха про десятину, яку стягував сахіб ар-Рума з руських купців, що припливали торгувати до візантійських володінь. Принаймні, той факт, що Мусанна згадано у Ібн Хордадбеха, і саме з його книги ал-Масуді запозичив дані про це місто, схиляє до думки, що й інформацію про зупинку тут руських кораблів було узято з того ж джерела (більш повного рукопису "Книги шляхів та країн", ніж той, що зберігся до наших днів). Більш детально розглядаючи дані названих арабських авторів у загальноісторичному контексті зможемо нарешті отримати більш-менш переконливу відповідь куди ж, швидше за все, плавали руські купці згідно з даними Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха, та де візантійські чиновники стягували з них ввізне мито. Проте це вже – завдання іншої, окремої розвідки.

¹⁵ Минорский В. Ф. Куда ездили древние русы? – С. 21.

¹⁶ Недков Б. България и съседните ѝ земи... – С. 63, 95, 127 бөл. 187; Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними. – С. 70, 75 прим. 24.